

Francesc Devesa i Jordà

Els metges de Francesc de Borja

«La medicina fa temps que té tot allò que necessita per a ser un art, i ha descobert un punt de partida i un mètode amb el qual s'han aconseguit, a través d'anys, molts i valuosos descobriments. I la resta s'aconseguiran en el futur, si el que està capacitat i coneix allò ja descobert, parteix d'aquí en la seua investigació.»

HIPÒCRATES (segle v a. de C.): *Sobre la medicina antiga.*

Al segle XVI hi ha la tradició escrita de la medicina galènica medieval, que es perllonga durant el Renaixement, amb algunes novetats que van assentant les bases d'una renovació.¹ També hi és un saber popular d'origen remot dedicat a la curació i prevenció de les malalties o a la promoció de la salut. Els agents sanitaris, per tant, eren una població diversa. Així, els dipositaris de la tradició oral o *poble mèdic* exercien els seus coneixements al costat dels professionals de la medicina oficial. Cirurgians, apotecaris i metges coexistien amb barbers, sagnadors, comares, fetilleres, herbolaris, curanderos i un llarg etcètera de personatges que s'ocupaven de la salut. Aquest conjunt heterogeni oferia un autèntic pluralisme assistencial.² Al vèrtex de l'ampla piràmide es trobava el metge. Al llarg d'Europa hi havia universitats on es podia estudiar la medicina. Les dones, a excepció d'algunes ciutats italianes, tenien el pas barrat.³ Sols les classes altes de la societat tenien un accés fàcil als metges. De la resta de sanadors i sanadores, en feien ús quan calia.

Francesc de Borja (d'ara endavant, FB) pertanyia a l'alta noblesa i, malgrat la seua tendència contemplativa i sacrificial al principi de l'etapa jesuítica, va acabar també ocupant alts càrrecs a la Companyia, i va culminar la seua vida com a tercer general de l'ordre.⁴ Tot fa

-
1. Aquest treball ha tingut el suport d'AISSA. He de donar les gràcies a Santiago La Parra (historiador) i a Josep Lluís Fresquet (historiador de la ciència) pels seus suggeriments amables i oportuns. Vegeu García Ballester, L. (1972), Granjel, L. S. (1980).
 2. Vegeu López Piñero, J. M. (2000), Perdiguero, E. (2004).
 3. Vegeu Achterberg, J. (1991), Cabré, M. (2001).
 4. Hi ha bibliografia abundant sobre FB. Recomanem especialment les biografies següents: De Dalmases (2002), Piera (2009) i Vázquez (2011). La primera destaca pel rigor, la segona és una bella biografia novel·lada i la tercera és el text el més antic (1586) que per fi ha vist la llum, gràcies a la transcripció i estudi de Santiago La Parra.

suposar que la seua salut seria vigilada per metges que procurarien la curació de les seues malalties quan era menester. Està per fer el llistat de professionals de la medicina que van tindre contacte amb el duc sant. Probablement en foren molts i diversos, si atenem a la seua biografia que el situa en àmbits i llocs diversos: infantesa agitada i incerta, cort imperial, virregnat de Catalunya, ducat de Gandia, comissariat jesuïta d'Espanya i Portugal, generalat de la companyia a Roma i missió pontifícia amb el llarg itinerari per Itàlia, França i la península Ibèrica. Hem volgut fer una aproximació als metges que van contactar amb FB, fent servir l'abundant informació subministrada pels documents, principalment epistolars, continguts a la col·lecció *Monumenta Borgia* (MB),⁵ així com les dades aportades pels seus biògrafs més importants. Hem inclòs també els metges que apareixen com a testimonis en documents legals (capitulacions matrimonials o testaments), atés que el fet de ser cridats per a funcions tan especials suposava una proximitat i una confiança que podria implicar l'atenció professional a FB o la seua família.

Els dubtosos metges de la infància

La infància de FB és un període nebulós on hi ha més ombra que llum. Les informacions documentals són escasses i sabem poques coses certes al voltant de la seua salut. El seu primer biògraf Dionisio Vázquez ens situa al xiquet Borja malalt a Baza, a casa de la seua besàvia Maria de Luna, després de fugir de Gandia a causa de la revolta agermanada, en data incerta, però probablement al voltant de 1522:

«Y ella [Maria de Luna], aunque se alegró mucho con él, no pudo gozarle como deseava porque luego el marqués le saltó una enfermedad tan prolixa y molesta que con su convalescencia le duró más de seis meses».⁶

Quin o quins metges atenien l'infant Borja en aquell moment? I amb anterioritat? Suposem que serien els professionals de les respectives cases senyoriales de Baza i Gandia però no ho sabem amb certesa. Son pare, el duc Joan, era un home culte, aficionat a la medicina i, a banda dels seus metges de Gandia, podria tindre contacte amb prestigiosos clínics de València o d'altres llocs. Fins i tot arribà a recomanar al seu cunyat, el vescomte d'Évol,

5. Els *Monumenta Borgia* (MB) formen un corpus documental al voltant de la figura de FB. Els cinc volums primers es van publicar entre 1894 i 1911, al si dels *Monumenta Historica Societatis Iesu* (MHSI). Contenen gran part de la correspondència de FB i de la seua família, així com altres documents d'interés. Els volums VI i VII han estat editats a cura d'Enrique García Hernán el 2003 i 2009 respectivament, suposant una continuació dels cinc anteriors i, per tant, dins dels MHSI.

6. Vegeu Vázquez, D. (2011: 131).

un metge morisc amb bona fama.⁷ És molt possible que alguns dels professionals que rodejaven el III duc de Gandia s'ocuparen de la salut del seu primogènit però no coneixem referències clares.

Pere d'Olesa (?)

J. LL. Barona exhuma un text, datat el 1514, que posa nom i cognom a un metge del duc Joan: «que lo reverend mestre (Pere) Dolesa, mestre en arts e en medecina es catedrol del Studi General he te moltes ocupacions axí de anades de fora de la dita ciutat per rahó de vesites axí al Senyor Infant he Senyor Duch de Gandia pér raho de dits impediments delegex e en dita catreda del Studi General al mestre Joan Garcia, alias Salat. Mestre en arts e en medecina».⁸

Pere Bernat d'Olesa i Rovira va nàixer a la ciutat de Mallorca, al voltant de 1460. Estudià medicina, matemàtiques i filosofia a Pisa, entre 1490 i 1495, posteriorment passà per Montpeller i, finalment, es doctorà en Arts i Medicina a Lleida. En 1497 es va traslladar a València on va viure fins la seua mort al 1531. Fou catedràtic a la seua universitat, confirmat diverses vegades com a *examinador de metges* fins el 1528. Va ser autor d'una obra pòstuma, publicada pel seu fill el 1536, titulada *Summa totius philosophiae et medicinae* d'escassa difusió en el món intel·lectual de la primera meitat del segle XVI, probablement per les idees científiques que proposava. Critica el pensament aristotèlic al que oposa una visió clarament atomista, arrelada en les doctrines clàssiques d'Anaxàgores i Demòcrit, tot entroncant també amb les idees d'Averroes. La presumpta vinculació d'Olesa al lul·lisme valencià completa un interessant perfil que mostra la pluralitat de corrents intel·lectuals renaixentistes.⁹ El text al·ludit, datat a novembre del 1514, diu ben clar que abandona la càtedra per dedicar-se a les seues obligacions clíniques, una de les quals era l'atenció al duc de Gandia, aleshores Joan de Borja. En aqueix moment FB tenia 4 anys. Segurament Pere d'Olesa continuaria prestant assistència a la casa ducal gandiana durant un cert temps. Visità també el xiquet Borja? Oportunitats n'hi hagueren. Si més no fins el 1521, quan la guerra de les Germanies interrompia bruscament la normalitat senyorial de la Safor. De qualsevol manera, el contacte professional d'Olesa amb FB és una hipòtesi que no podem confirmar.

7. Vegeu Devesa, F. (2011).

8. Manual de Consells, núm. 56 (acord de 14 de novembre de 1514). Text publicat a Barona, J. LL. (1993).

9. Vegeu Lòpez Piñero, J. M. (1969), Barona, J. LL. (1993).

Els prestigiosos metges de la cort

Fernán López de Escoriaza

La primera informació que hem trobat als MB, sobre un metge relacionat amb FB, apareix el 1529. Així, a les capitulacions matrimonials del jove Borja amb Elionor de Castro, Carles V presenta uns testimonis entre els quals estava «Fernando López de Escoriaza, nuestro físico».¹⁰ Fernán López de Escoriaza (Vitòria, al voltant del 1480 - Madrid 1541) fou un metge cortesà rellevant. Va deixar la càtedra de Salamanca el 1515 i va ser, successivament, metge de Ferran el Catòlic, d'Enric VIII d'Anglaterra, reclamat per la seua esposa Catalina d'Aragó, i de Carles V. Va figurar com a fundador del col·legi de metges de Londres el 1518, junt a John Chambre i Thomas Linacre. *Protomédico* dels regnes d'Espanya, Luis Lobera de Ávila el cita com el seu primer mestre. Casat amb Victoria de Anda i Esquibel, el matrimoni va deixar testimoni del seu poder econòmic en el magnífic palau renaixentista de Vitòria que porta el nom dels dos i que es pot contemplar encara.¹¹ La pregunta lògica sobre si el Dr. Escoriaza va exercir la seua professió en la persona de FB queda, de moment, sense resposta.

Francisco López de Villalobos

Durant l'etapa cortesana, FB disposaria de l'atenció d'alguns dels metges que estaven al servei de la reialesa. Els MB no ens aporten cap notícia. Tanmateix, Dionisio Vázquez descriu una relació intensa i versemblant amb un personatge singular de la medicina renaixentista. Recordem que Joan de Borja, el III duc de Gandia, havia enviat el seu fill a la cort on començà a servir l'emperadriu Isabel. Una de les seues dames portugueses, Elionor de Castro, es casava amb FB que, al 1530, rebia el títol de marquès de Llombai. En algun moment d'aqueixa etapa (1529-1539), FB va presentar un llarg episodi de febres:

«Estando en la corte adolescí de una grave enfermedad y peligrosa de fiebres continuas. Y, aunque escapó del peligro, no escusó la quartana, que con rigurosos accidentes le duró muchos meses (...) Curávale en esta enfermedad y en la quartana un médico del emperador, llamado el doctor Villalobos, bien conocido por sus letras y por sus donayres en España. Y un día le tomó el pulso, estando con la

10. MB VI: 174-184 (Capitulació matrimonial entre Francisco de Borja i Leonor de Castro, Barcelona, 26 de juliol, 1529).

11. Vegeu González Ternero, J. C. (2009: 37-42); López Piñero, J. M. (1991).

quartana, y conoció que el humor que la causava o era acabado o se acabaría muy presto. Y dixo al marqués:

-¿qué me manda VS en albricias si le doy una alegre nueva, que no le verná (sic) más quartana?

Dijo el marqués: Asseguradme vos eso y pedid lo que quisiérades.

-Pues yo me contento, dixo el médico, que si no acude más quartana VS me dé un plato d(e) este aparador (Estava una rica baxilla de plata puesta en el aparador).

-Yo os lo prometo, dixo el marqués.

Bolvió al quarto día el médico, a la hora que solía acudir el accidente, y halló al marqués contento porque se sentía con tanta mejoría que le parecía estar sin calentura. Y dixo al doctor: -Creo que havéis ganado el plato, pero más gano yo si estoy libre.

Tomole el pulso Villalobos y conoció que había calentura, pero era tan poca que casi se escondía dentro de las venas y no se conoçía.

Preguntó el marqués: -¿qué dezís, doctor; tengo calentura?

Respondió el médico, suspirando con buen donayre: -“amicus Plato (sic), sed magis amica veritas”; -VS tiene calentura, tanta quanta, y yo he perdido el plato.

-No perderéys, por cierto, dize el marqués riyendo (sic), -antes llevaréys dos en lugar de uno; y hízole llevar a su casa dos platos de su aparador, alegrándose de la gracia dicha de repente y mucho más de la fidelidad y verdad del médico, que quiso más privarse del interesse que tan a su salvo podía llevar, si quisiera dissimular la calentura, que negar la verdad que él sólo, con su arte, conoçía». ¹²

L'anècdota, com era previsible, deixa en bon lloc metge i pacient. Francisco López de Villalobos pertanyia a una família de jueus conversos, originària probablement de la població homònima a l'actual província de Zamora. Va nèixer el 1473-74, al si d'una família de metges (son pare i el seu avi ho van ser) protegida pels marquesos d'Astorga. Estudià a Salamanca i començà l'exercici de la medicina a Zamora, després va passar al servei del duc d'Alba, va entrar a la cort de Ferran el Catòlic, on va gaudir de gran prestigi, i va assistir el rei fins a la seua mort. Posteriorment va formar part dels metges de la cort de Carles V, amb alts i baixos, fins la retirada definitiva al voltant de 1542. Estava vell, cansat i probablement afectat per la mort de l'emperadriu a la qual havia servit. Va morir cap al 1549.

12. Vegeu Vázquez, D. (2011: 142-143).

Villalobos fou un humanista, coneixedor profund d'Aristòtil de qui va traduir algunes obres. Autor del *Sumario de la medecina*, obra publicada el 1498 que sintetitza, en vers, el *Canon* d'Avicena i que conté un apèndix, *Tratado sobre las pestíferas buvas*, considerat com una de les primeres descripcions de la sífilis¹³. Estudiós de Plini, va publicar uns comentaris al llibre II editats el 1524. Traductor de l'*Anfitrión* de Plaute i autor d'un glossari en prosa a diversos poemes, sobre qüestions de física i ètica, titulats *Problemas naturales y morales* (Fig. 1). Villalobos va escriure també una sèrie de cartes llatines i castellanques que permeten un seguiment biogràfic i ens ofereixen el retrat d'una personalitat polièdrica, de vegades contradictòria, que amaga un probable caràcter melancòlic sota una enlluernadora capa festiva i humorística.¹⁴ El seu tarannà satíric queda reflectit a l'obra titulada *El Marqués de Lombay y el Eco*. Reproduïm el fragment de text inicial:

«Al Marqués de Lombay, yendo a caça, se le perdió un gerifalte, y apartándose de sus caçadores en busca del halcón, dando voces parece que le respondían de lejos, y no era sino la reverberación de sus mismas voces, a quien los poetas llaman Eco; y como iba cansado, acordó allí reposar un poco y preguntar, a (ver) que le respondían, las primeras cosas que le viniesen a la memoria, y como andaba algo doliente acordose de los físicos. Pongamos una M cuando hablare el Marqués, y una E cuando hablare Eco»¹⁵

A continuació, l'obra segueix com un típic diàleg renaixentista on Villalobos es queixa del poc favor imperial, al temps que fa escarni dels seus rivals en la professió. És fàcil deduir, pel context, que el metge cortesà coneixia bé FB, atès que el situa en una de les seues aficions de joventut, la caça amb falcó. Sap de les seues malalties, «andaba algo doliente», i les aprofita per criticar els col·legues, «acordose de los físicos». Cal remarcar també un grau important de confiança per centrar l'obra en la figura del marquès de Llombai.

Sembla clar que Villalobos va diagnosticar i tractar la malaltia de Borja descrita pel seu biògraf. La repetida al·lusió a les quartanes o a l'estat *quartanario* del pacient remarquen el caràcter cíclic del procés febril. És clar que no totes les tercianes i quartanes diagnosticades per la medicina galènica correspondrien a malària però en molts casos sí que és probable. Al segle XVI la malaltia hi era. Cap estrat social n'estava exempt. El propi emperador Carles V sembla que va morir de paludisme.¹⁶ És evident que Borja va superar aquelles quartanes,

13. Vegeu López Piñero, J. M. (1973), Laín, P. (1982).

14. La figura de Villalobos ha estat motiu de diverses biografies i estudis. Hem utilitzat especialment els treballs de Fabié, A. M. (1886) i Arrizabalaga, J. (2002).

15. Fabié, A. M. (1876: 80-81)

16. Vegeu De Zulueta, J. (2007). La qüestió del paludisme o malària i la seua presència al segle XVI queda explicada amb més profunditat a Devesa, F. (2012).

però patiria noves crisis en altres moments de la seua vida.¹⁷ Desconeixem però, si l'ajuda de Villalobos va influir o no en la curació. El prestigiós metge no disposava en aquell moment dels derivats de la quina, que més tard es van difondre per Europa.¹⁸ Sí que podria haver utilitzat algun dels molts productes botànics antipalúdics coneguts durant el Renaixement, l'eficàcia dels quals, encara que dubtosa, està pendent d'estudis definitius.¹⁹

Els metges ducals

Melchor Ruiz i Martí Scobar

Molt més modestos que els anteriors eren dos metges de Gandia, Melchor Ruiz i Martí Scobar. Els trobem a l'etapa ducal de FB. Els dos figuraven com a testimonis del testament d'Elionor de Castro, la seua esposa. El primer també està present al del propi FB.²⁰ Al primer testament el text és molt clar: «los magnífichs Mestre Marti Scobar e Mestre Melchior Ruiz, metges de sa Señoria, lliura a mi dit Nofre Perez de Culla, notari, lo present scrit, dient que aquest era lo seu ultim e darrer testament e ultima e darrera voluntat sua».

Com a nota curiosa exposem la diferència idiomàtica de la qual fan ús els dos metges a la signatura del document, la qual cosa ens pot indicar un origen o formació diferent:

«Yo Martí Scobar, meche, so testimoni com la Señora Duquesa de Gandia donà aquestos escrits per lo seu ultim testament [*deest verbum*] viu fermar a sa Señoria de la sua ma [*deest verbum*] contengut en estes cinc cartes de paper».

«Yo Melchor Ruiz, médico, soy testigo como la Señora Duquesa de Gandia da aquesta escritura contenida en cinco hojas, por su último testamento y vi como lo firmó de su mano propia».

Resulta evident que els dos eren metges dels ducs de Gandia i, per tant, haurien assistit al matrimoni en les seues malalties. A l'època gandiana la salut de Borja va ser, en general, bona. Així ho corrobora el jesuïta Andrés de Oviedo quan li remet a Ignasi de Loiola la *fitxa* personal del duc, després d'haver fet els vots:

17. MB III: 128-130 (Francisco de Borja al pare Ignasi de Loiola, Vergara, 6 de desembre, 1552: «Después de aver escrito á V. P. como me dexaron mis quartanas, me bolvieron...»).

18. Vegeu López Piñero, J. M. (1992).

19. Vegeu Adams, M. (2011).

20. MB I: 600-611 (Testament d'Elionor de Castro, Gandia 27 de març, 1546). MB I: 538-559 (Testament de Francesc de Borja, Gandia, 26 d'agost, 1550).

«La edad suya será hasta treinta y seis años. Tiene complexión sana, aunque algo suele ser sentido de la gota, pero no es mucho y es pocas veces. Su ingenio es grande, y muy hábil para las letras».²¹

Al contrari, és la seua esposa Elionor de Castro qui arrossega una llarga malaltia que finalment acabarà amb la seua vida, cosa que ni Martí Scoabar ni Melchor Ruiz pogueren evitar. Cal afegir que Melchior Ruiz apareix el 1548, dos anys abans del testament de FB, a la subhasta dels béns de Juan González de Villasimpliz realitzada a Gandia el 28 de maig, i adquireix alguns llibres.²² Esperem que algun dia es puga conèixer alguna cosa més dels dos metges gandians.

Un informe mèdic rellevant

Martin Santacara i Pedro Gálvez

Feta la professió solemne de fe el 1548 i arreglats els assumptes familiars, FB ix de Gandia cap a Roma el 30 d'agost de 1550. L'ascens dins la Companyia va ser ràpid. Després que Ignasi de Loiola frenara l'excessiva tendència contemplativa i eremítica de Borja, li encomanà la tasca de Comissari d'Espanya i Portugal. El càrrec es va fer efectiu el 7 de gener de 1554. Al febrer de 1558, Borja encarregà un informe mèdic per justificar la no-assistència a la congregació general dels jesuïtes, convocada a la mort del primer general de la Companyia.²³ Vegem el text complet:

«Considerando la gran flaqueza y posibilidad suya, y una multiplicación general de ventosidades gruesas, que provienen de abundancia de humores ácidos y viscosos en el estómago y vientre, de donde nacen los síntomas o accidentes. El primero es dificultad grande en el hacer cámara por la obstrucción que hacen en las tripas las dichas ventosidades. El segundo, grandísima dificultad en la respiración por la elevación o compresión que hacen hacia arriba en el secto transversal, y esta es algunas veces con tanta fuerza y copia de ventosidad que teme ser ahogado, y con gran dificultad se libra y expelle de dichas ventosidades; y por la gran flaqueza de carne y virtud universal con que se ha curado la cura y remedio de

21. MB II: 691-693 (Andrés de Oviedo a Ignasi de Loiola, Gandia, 22 de setembre, 1546).

22. Juan González de Villasimpliz era un antic secretari de Carles V. Estretament vinculat als jesuïtes i a FB, va fer testament, per malaltia greu, el 2 d'abril de 1548 i degué morir el mateix dia o al dia següent. Vegeu Pons, F. (2004: 75-105).

23. Ignasi de Loiola moria el 31 de juliol de 1556.

esto no ha sucedido, antes empeorar algunas veces, porque junto con tener su reverencia el estómago frio y húmedo tiene el hígado así destemplado y caliente, de cuya contraoperación resulta la mayor parte de la dificultad de su cura. Así en las pasiones dichas antiguas como en la que ahora de nuevo curamos, que es un ardor de urina, en el cual también se han hecho los beneficios que nos ha parecido convenir, y sin que se remedie tanto, a los menos que como queríamos y convenía por haber de hacer la dicha jornada. Y en si considerando el trabajo y peligro en que ponen de ordinario a su reverencia los malos viajes, y que el que ahora se comienza con el movimiento y trabajo del camino, podría venir a hacer escoración y llagas en el camino de la urina, y en poco tiempo mucho peligro. Y más que su reverencia está recién convaldecido de una grave y aguda fiebre pestilente que al fin del estío pasado tuvo con accidente comatoso, o de modorra que llaman, de que estuvo en el último peligro. Por lo cual todo, nos pareció que con ninguna prevención ni buen orden se podría su reverencia en hacer jornada tan larga sin que le fuese dañoso harto a la salud y sospechoso de peligro en la vida, especialmente que aunque la comienze en tiempo frio o templado la ha de acabar en caliente y destemplado por el espacio que le han menester a llevar sus enfermedades».²⁴

L'informe és un document interessant de la medicina galènica que contraindicava taxativament el viatge de FB a Roma, on s'havia d'elegir nou general. El paper resumeix la patologia digestiva crònica que patia el comissari jesuïta, així com les darreres incidències urinàries i una situació de convallescència d'un procés febril recent que l'havia dut a les portes de la mort.²⁵ No podem descartar que Borja tinguera altres raons extra mèdiques per evitar el viatge a Roma. Tanmateix, convé remarcar que el certificat tenia molt de pes, tant pel seu contingut argumental, especialment pels darrers processos patològics, com pel prestigi dels signants, ambdós metges de la cort. Els redactors de l'informe van ser els doctors Martín Santacara i Pedro Gálvez.²⁶ Martín Santacara (o Santa Cara) figura al llistat de servidors de la cort de Carles V com a metge de la casa de Castella, de l'emperador i de la reina Joana, en lloc del difunt doctor Tudela, des del 10 de setembre de 1534 fins el 1556, quan va passar a la casa del príncep Carlos, encara que després fou nomenat per al servei de Joana d'Àustria. Fou *protomèdico* de Navarra, va assistir a la reina Joana en els darrers instants de la seua vida i va embalsamar el seu cos. A més a més, Santacara, el nom del qual vindria d'una població de Navarra, tenia propietats a Olite que va oferir a Ignasi de Loiola per a la

24. Vegeu MB VII: 84-85 (Informe mèdic dels doctors Martín Santa Cara i Gálvez, Valladolid, 7 de febrer, 1558).

25. Vegeu Vázquez, D. (2011: 298-303).

26. Vegeu MB VII: 84-85. *Ibidem*.

Companyia.²⁷ L'informe mèdic es produeix el febrer de 1558, tres anys després de la mort de Joana la Boja i de l'entrada de Joana d'Àustria a la Companyia.²⁸ El pare FB va ser confessor de les dues i va assistir espiritualment la reina Joana la Boja en els darrers moments de la seua vida. Aquest entramat de relacions explicaria un contacte fàcil i la confiança suficient de FB respecte a Santacara per tal d'encarregar-li l'informe. D'altra banda, sabem que el doctor Pedro Gálvez fou nomenat metge de cambra amb 60.000 maravedís de sou el 13 de maig de 1554 i que va morir l'1 de setembre de 1590.²⁹ El seu cos, junt al de la seua esposa Ana Velázquez, descansa a l'església de Río Salido, Guadalajara (Figura 2)³⁰. Martín Santacara tenia, en el moment de l'informe, al voltant de 73 anys, mentre que Pedro Gálvez era probablement bastant més jove. Quin grau de contacte i confiança hi havia entre Gálvez i Borja? No ho sabem. És possible que participara en l'informe per decisió directa de FB o, tal vegada, fora suggerit per Santacara.

Els metges a Portugal

Dr. Barbosa

Com es deia a l'informe de Santacara i Gálvez, FB havia passat l'estiu anterior una febre pestilent amb «accidente comatoso, o de modorra». El comissari Borja estava a Évora, acompanyat pel seu confessor Dionisio Vázquez que també va patir la malaltia epidèmica. Ell ho conta:

«Pero antes de llegar a la ciudad de Évora cayó enfermo de una tan rezia modorra y fiebre pestífera, que le llegó casi al hilo de la muerte y los médicos que le curavan en el collegio de Évora le davan por muerto y, como a tal, le lloravan».

«Mas el padre, que se governava por más ciertas reglas y aphorismos que los de Hypócrates ni Galeno, dixo al prothomédico, que se dezía el doctor Barbosa, y al hermano Francisco de Briones, sintiéndolos llorar».³¹

El text de Vázquez continua relatant l'evolució, els tractaments i la resolució final de la malaltia de Borja que, després de tres dies millora. L'acompanyava el germà Francisco Brio-

27. Vegeu Comenge, L. (1845), Larregla, S. (1952), Martínez Millán, J. (2000).

28. Joana d'Àustria, germana de Felip II era jesuïta en secret amb el pseudònim de *Mateo Sánchez*.

29. Vegeu Iborra, P. (1886).

30. De Orueta, R. (2000: 258-260).

31. Vegeu Vázquez, D. *ibidem*.

nes.³² La reina Catalina li va enviar criats i llitera, ordenant a «los médicos» el trasllat del malalt a Lisboa. Hi havia més d'un metge al servei del pare Borja, però sols apareix el nom de Barbosa. El fet que fora *protomédico* ja ens indica la preeminència del personatge. Es tracta del propi «Doctor Barbosa, médico del rey Enrique de Portugal» que, segons fra Luis de Granada, refereix una curació miraculosa d'una esclava portada d'ultramar?³³ La cronologia és compatible, però caldria una recerca profunda sobre el personatge per a obtindre'n un perfil més segur.

Cosme López

Segons García Hernán:

«Estando maltrecho cerca de Lisboa en 1560 pidió con insistencia que lo asistiese un médico cirujano amigo suyo de Gandia, Cosme López, residente en Coimbra, lo cual suscitó, incluso entre jesuitas, murmuraciones por las “manías” de Borja».³⁴

Qui era aquest cirurgià de Gandia i què feia a Coimbra? No ho sabem, de moment.

Licenciado Peña

La malaltia que va motivar l'assistència de Cosme López és probablement la mateixa que el propi Borja relata a les cartes escrites des de Sant Fins el 1560. Havia passat per Coimbra, on va estar vora huit dies, i per Oporto:

«De allí partí finalmente para Sant Finz, donde llegué á los 16 deste con mediana disposición (...) y truxe un theólogo novicio para que leyese aquí una lección de theología a algunos que lo avían de menester, como son: el licenciado Peña, médico que es ya viejo, y tráygolo aquí para curarnos, por ser la tierra tan falta de médicos, y yo haverle tan de ordinario menester».³⁵

32. Francisco Briones (prop 1539-1596) nat a Valdeolivas (Cuenca), havia entrat en la Companyia de la mà de FB al que va acompanyar uns dos anys per Portugal, Valladolid i Simancas, es va ordenar sacerdot cap al 1576, fou missioner naval i procurador. Vegeu O'Neill, Ch. E. (2001).

33. La referència original seria de Luis de Granada a la seua obra *Introducción al símbolo de la fe* (1582), cap 29. Vegeu Resines, L. (1994).

34. Vegeu García Hernán, E. (1999: 189).

35. MB III: 607-611 (FB al pare J. Lainez, Sant Fins, 28 de maig, 1560). Sant Fins era una casa jesuïta situada en un antic monestir benedictí a la vora del riu Miño, en la ratlla entre Portugal i Galícia, que Paul III, el 1548, havia unit al col·legi de Coimbra de la Companyia. Vegeu Dalmases (2002: 145).

Es evident que FB és trobava malalalt i que necessitava atenció mèdica. Ell mateix ho reconeix. El metge que portava amb ell era un llicenciat vell. L'ambient rural de la zona explicaria la manca de metges que FB remarca.

Els metges italians

Després de l'autoexili portuguès, a causa de la inquisició, FB arriba a Roma el 1561, i inicia l'etapa final de la seua vida. Sols el darrer gran viatge, encomanat pel Papa, el durà fora d'Itàlia. En aquest període, Borja va presentar diferents episodis patològics que, com és lògic, serien atesos per metges. Tanmateix, ni la documentació dels MB ni les biografies més importants ens aporten gaires noms. Sols dos personatges apareixen en el moment de la llarga malaltia que, a la tornada de la missió pontifícia, causarà la mort al general dels jesuïtes.

Francesco Leopard

A l'estiu de 1572, Borja estava a Ferrara en una situació d'extrema gravetat. Nadal li comenta a Polanco que no li diguera res al general sobre el mal pronòstic tramés pel metge:

«M. Francesco [Leopardo] nostro medico, ha fatto un discorso che sarà qui, noi no contentiamo. Mi pare che non si deve dir niente a N.P. di questo et ne avvisi il P. Agostino a cui va la lettera, et altri ancora che non facciano mentione a S.P.».³⁶

El fet que Francesco Leopard siga qualificat de «nostro medico» fa pensar en un professional molt pròxim. En tot cas un metge de confiança, probablement de Roma. Potser el propi Francesco que Borja havia encomanat a les seues oracions quan va iniciar el viatge.

Pare Agostino Mazzini

Més informació apareix als MB sobre Agostino Mazzini. Es tractava d'un metge jesuïta. Les notes a peu de pàgina de MB V ens informen que el P. Agostino Mazzini havia fet els vots a Roma el 13 de desembre de 1570. Sembla que tractava a FB de la melsa i de flatulències, cosa que corrobora el propi pacient, uns mesos més tard: «al P. Agostino hago saber, que

36. La informació apareix a la nota 593 de García Hernán, E. (1999) que remet a la font original: ARSI. Ital. 69, 97 (Nadal a Polanco, Roma, 12 de juliol, 1572).

ya casi no hay milsa, porque el camino le a dado a dorso»³⁷. Mazzini seria, possiblement, un metge de capçalera de Borja a Roma. També l'esmentat Leopardò? Borja, al principi del seu darrer viatge, s'encomana a les oracions de tots els «padres», en una llarga relació on desfilen els personatges més importants o més propers de la Companyia. També apareixen els metges: «y a Mtre. Francisco, médico, y al charísimo P. Agustino».³⁸ Sabem que «Agustino» era Mazzini i és probable que «Mtre. Francisco» fora Francesco Leopardò, amb la qual cosa serien, els dos, metges de la seua confiança.

Metges anònims

En diverses ocasions els documents dels MB o les biografies parlen genèricament de metges o cirurgians, sense revelar la seua identitat. En alguns textos la ubicació geogràfica ens subministra alguna pista. Així, al principi de l'ingrés a la Companyia, FB va ser visitat pel metge d'Azpeitia³⁹. Al 1568, a causa d'un genoll inflat, es va produir una «consulta de médicos y cirurganos» a Roma⁴⁰. A Ferrara hi hagué «collegio di medici» (junta de metges) pel 1572, a causa de la greu malaltia final de Borja⁴¹. En el primer cas, el metge d'Azpeitia seria probablement un modest professional de la població basca. En els dos restants, es tractaria de metges i cirurgians de prestigi, pròxims a la cúpula jesuïta o de la cort ducal dels Este respectivament. Queda un darrer aspecte que cal considerar, el tipus de relació que FB mantenia amb els seus metges. D'entrada ens fa la impressió d'un pacient obediènt i agrait. El veiem, en alguna ocasió, lloant clarament algun professional:

«Es verdad que he sabido de un excelente físico que aquí tengo, que para los primeros de Hebrero, según razón, le paresçe estará para caminar.»⁴²

Això li contava al tot poderós secretari de Carles V, Francisco de los Cobos, des de Castelló de Rugat on tenia la dona malalta. Qui era el «excelente físico»? Possiblement un metge de Gandia. Algun dels dos que apareixen com a testimonis testamentaris? Martí Scobar o Melchor Ruíz? Alguna eminència vinguda de València? En altres ocasions les referències traspuen afecte: «al charísimo P. Agustino, médico de la milsa y ventosidades del pobre Francisco».⁴³ No hem vist en cap ocasió que FB es queixara d'alguna actuació mèdica, la

37. Vegeu MB V: 656-658 (FB al P. J. Nadal, Burgos, 7 de gener, 1572).

38. Vegeu MB V: 613-619 (FB al P. J. Nadal, Torí, 30 de juliol, 1571).

39. Vegeu García Hernán (1999: 149).

40. Vegeu MB IV: 681-684 (FB a Pedro Luís Galcerán de Borja, Roma, 24 de desembre, 1568).

41. Vegeu MB V: 707-708 (P. J. Polanco al P. J. Nadal, Ferrara, 6 d'agost, 1572).

42. MB II: 494-497 (Duc de Gandia a Cobos, Castelló [de Rugat], 7 de desembre, 1544).

43. Vegeu MB V: 613-619 (FB al P. J. Nadal, Torí, 30 de juliol, 1571).

qual cosa concorda amb el seu tarannà sacrificial que acceptava i sublimava el dolor com una forma d'acostament a Déu. Curiosament, fou el cos de Borja motiu de crítica a les actuacions mèdiques per boca del germanastre Tomàs:

«Hízelle embalsamar y depositar en medio de los dos Generales (...) Sólo diré de cómo en toda su vida [no] fue entendida su enfermedad, pues que siempre fue curado del hígado y del bazo, los cuales se le hallaron tan sanos como de un cabrito; sólo en los livianos tenía una apostemación grandísima, de los cuales le sacaron más de dos açumbres de podre, sin que nunca huviesse dado señal en toda su enfermedad exterior, por donde se entendiesse. »⁴⁴

Tomàs de Borja es queixava amargament dels metges que no havien entès la malaltia de FB. En certa forma tenia raó. El propi Agostino Mazzini li havia diagnosticat, un poc abans de morir-se, «durezza di fegato»⁴⁵. Tanmateix, el fetge del general estava sa com el d'un cabrit. Aleshores, com ara, els metges podien errar-la. La realitat anatòmica s'imposava a les especulacions clíniques. En qualsevol cas, al segle XVI, com ara, els metges eren finalment impotents davant la mort.

Els altres agents sanitaris

I els altres experts o cuidadors de la salut? Pot ser que estudis més minuciosos ens ajuden a identificar-ne algun dels que tingueren relació amb FB. La majoria però restaran en l'anonimat. És quasi segur que al llarg de la seua vida hi participaren barbers, sagnadors o apotecaris. Es també possible que ho feren en alguna ocasió diferents membres del *poble mèdic* com curanderos o herbolaris. Hi ha constància de la preocupació activa per la salut de FB per part dels familiars, especialment les monges de Santa Clara, germans o pares jesuïtes.⁴⁶ Així trobem al fill segon de FB suplicant a Loiola que li mane a son pare tindre millor cura de la pròpia salut: «el Duque y el P. Provincial se tratan muy mal, teniendo muy poco cuidado de sus saludes, ni aun queriendo que nadie le tenga».⁴⁷ Loiola farà cas i manarà que frene els rigors penitencials i li faça cas al metge d'Azpeitia. En una altra ocasió és una germana de FB, monja de Santa Clara, qui li envia a Roma aliments-medicina amb

44. Hem seguit el relat de De Dalmases (2002: 235-238) que conté la transcripció de la carta de Tomàs de Borja a Carlos de Borja, Roma, 2 d'octubre de 1572 (Arxiu Històric Nacional, Toledo. Osuna carpeta 13, núm. 6).

45. Vegeu García Hernán (1999: 245), nota 593 que remet a ARSI. Gall. 84, 91 (Juan Fernández a Nadal, Basignano, 7 d'abril, 1572).

46. FB va tindre a les Clarisses de Gandia gran part de la seua família femenina: àvia, tia, germanes i germanastres que pregaven i miraven per la salut del duc sant. Vegeu La Parra, S. (2002).

47. MB I: 631-632 (Juan de Borja a Ignasi de Loiola, Oñate, 28 d'abril, 1551).

indicacions terapèutiques clares: «dos jarras vidriadas de conserva de membrillos mojada y la una de las dos jarras es hecha con canela para confortación del estómago y remedio de las ventosidades».⁴⁸

Els exemples podrien ser més nombrosos. Si ara la medicina va molt més enllà de la sanitat institucional pública o privada, al segle XVI la realitat sanitària era encara més diversa i anava molt més enllà dels metges.⁴⁹

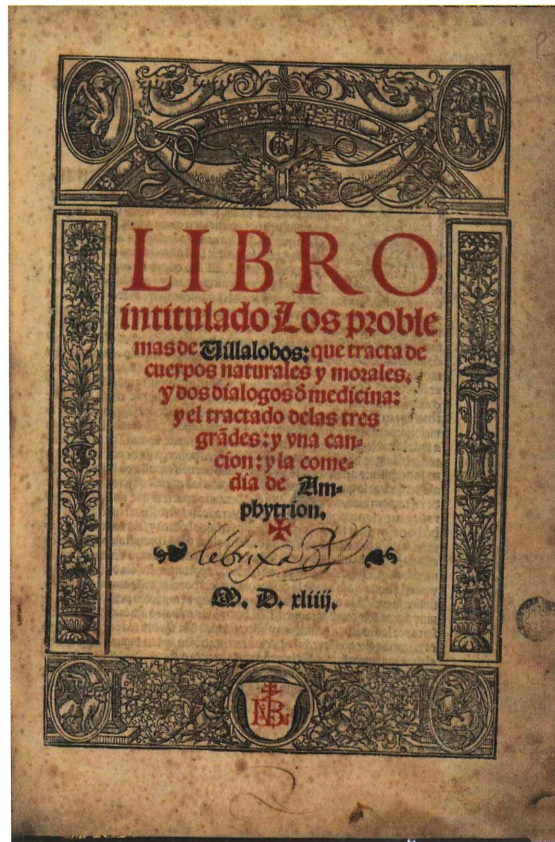

Figura 1.- Portada del llibre *Los problemas de Villalobos*, corresponent a l'edició segona del 1544, Saragossa, George Coci.

48. MB VII: 693-694 (Sor Maria de la Cruz a Borja, Gandia, 26 de octubre, 1566).

49. Aquest i altres aspectes de salut global als documents MB es tracten amplament a Devesa, F.: «La salut a la col·lecció *Monumenta Borgia*». Lull vol. 37 (2014), pendent de publicació.

Figura 2.- Vista parcial de les escultures sepulcral en baix relleu de Pedro Gálvez i la seua esposa Ana Velázquez. Río Salido (Guadalajara). Fotografia: Teresa Peiró.

Bibliografia

- ACHTERBERG, J. (1991): *Woman as Healer*. Londres, Rider.
- ADAMS M.; ALTHER W.; KESSLER M.; KLUGE M. i HAMBURGUER M. (2011): «Malaria in the Renaissance: remedies from European herbals from the 16th and 17th century», *J Ethnopharmacol* 133 (2), pàg. 278-288.
- ARRIZABALAGA J. (2002): «Francisco López de Villalobos (c1473-c1549), médico cortesano», *DYNAMIS* 22, pàg. 29-58.
- BARONA, J. LL. (1993): «El corpuscularismo peripatético de Pere d'Oleza». En: *Sobre medicina y filosofía natural en el Renacimiento*. Seminari d'estudis sobre la ciència, 3. Universitat de València, pàg. 77-103.
- CABRÉ, M. i ORTIZ, T. (ed.) (2001): *Sanadoras, matronas y médicas en Europa, siglos XVII-XX*. Barcelona, Icaria.
- COMENGE, L. (1845): *Clínica Egregia*, Barcelona, Imprenta Enrich.
- DE DALMASES C. (2002): *El padre Francisco de Borja*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- DE ORUETA, R. (2000): *La Escultura Funeraria en España*. Guadalajara, Ed. AACHE.
- DE ZULUETA J. (2007): «The cause of death of Emperor Charles V». *Parassitologia* 49, pàg. 107-109.
- DEVESA, F. (2011) «La salut en *Monumenta Borgia VI*». *Afers*, 70, 727-744.
- DEVESA, F. (2012): «Aproximació a les malalties de Francesc de Borja». En: M. Pascual; J. G. Esplugues; M. E. Galiana; E. Trescastro i J. Bernabeu (ed.) *Trobadors del Seminari d'Estudis sobre la Ciència*. Sant Vicent del Raspeig.
- FABIÉ A. M. (1886): *Vida y escritos de Francisco López de Villalobos*, Madrid, Imprenta de Miguel Ginesta.
- GARCÍA BALLESTER, L. (1972): «Galeno». En: Laín Entralgo, P. *Historia Universal de la Medicina II*. Barcelona, Salvat, pàg. 209-68.
- GARCÍA HERNÁN, E. (1999): *Francisco de Borja Grande de España*. Institució Alfons El Magnànim. València, pàg. 189.
- GONZÁLEZ TERNERO, J. C. (2009): «El doctor Escoriaza, médico de Reyes». *Cuadernos de Genealogía*, 5, pàg. 37-42. Disponible a: <www.euskomedia.org/> Última consulta: 22-11-2013. Enciclopedia Auñamendi.

- GRANJEL, L. S. (1980): *La medicina española la renacentista*. Salamanca, Edicions Universitat de Salamanca.
- IBORRA, P. (1886): «Memoria sobre la institución del Real Proto-Medicato, premiada en el concurso de 1884, por D. Pascual Iborra.» *Anales de la real academia de medicina*. Tom VI. Quadern VI, 30 de juny de 1886. Imprempta de J. Casano. Madrid, 1943, pàg. 406. Disponible en: books.google.es/books?id=Qm123t8oK-FcC
- INSTITUTUM HISTORICUM SOCIETATIS JESU (IHSI) / GENERALITAT VALENCIANA: *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius, Monumenta Borgia (MB)*, vol. VI-VII, E. García Hernán comp., València/Roma: Biblioteca Valenciana/ IHSI; 2003-2009.
- INSTITUTUM HISTORICUM SOCIETATIS JESU (IHSI): *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius, Monumenta Borgia (MB)*, vol. I-V, C. Gómez Rodeles comp. Madrid: A. Avrial, G. López del Horno; 1894-1911. [Versió digital en: www.elsborja.org/news.php?id=30].
- LA PARRA, S. (2002): «La dona reclosa: dones a la Gandia dels Borja». En Santiago La Parra (coord.). *La memòria amagada. Dones en la història de Gandia*. Gandia, Ajuntament de Gandia, pàg. 81-127.
- LAÍN ENTRALGO, P. (1982): *Historia de la medicina*, Barcelona, Salvat Editores
- LARREGLA NOGUERAS, S. (1952): «Aulas Médicas en Navarra. Crónica de un movimiento cultural ». *Diputación Foral de Navarra. Institución Príncipe de Viana*. En: www.navarra.es/NR/rdonlyres/...296F.../AULASMEDICAS.pdf
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. i TERRADA, M. L. (2000): *Introducción a la medicina*. Barcelona, Ed. Crítica.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1973): *Medicina, historia, sociedad*, Barcelona, Ariel.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. (1991): *El Vanqueto de Nobles Cavalleros (1530) de Luis Lobera de Ávila y la higiene individual del siglo XVI*. València, Ministeri de Sanitat i Consum.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. i GARCÍA SEVILLA, J.A. (1969): «Pere d'Oleza (Petrus Dolese) y su obra "Summa totius Philosophiae et Medicinae"», en *Actas del III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, València, vol. II, pàg. 125-129.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M.: «Olesa i Rovira, Pere Bernat (ca. 1460-1531)». En: www.mc-nbiografias.com (21/12/2013).
- LÓPEZ PIÑERO, J. M.; CALERO, F. (1992): *"De pulvere febrífugo Occidentalis Indiae" (1663) de Gaspar Caldera de Heredia y la introducción de la quina en Europa*. València, Institut d'Estudis Documentals i Històrics sobre la Ciència.

- MARTÍNEZ MILLÁN, J., dir. (2002): *La Corte de Carlos V. Los servidores de las Casas Reales*. Vol. IV, Madrid, Sociedad Estatal para la conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.
- O'NEILL, Ch. E., DOMÍNGUEZ, J. M. (2001): *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús*. Madrid, IHSI-Universitat Pontificia de Comillas.
- PERDIGUERO, E. El pluralisme mèdic: una clau interpretativa per a una història integral de la medicina. Gimbernat. 2004;42:55-61.
- PIERA, J. (2009): *Francesc de Borja, el duc sant*. Barcelona, Edicions 62.
- PONS, F. (2004) «El secretario real Juan González de Villasimpliz: testamento, inventario y subasta de sus bienes en Gandia en 1548». *Estudis*, 30, pàg. 75-105.
- RESINES, L. (1994): «Los catecismos del xvi y su modo de presentar la fe». *AHig* 3, pàg. 197-123.
- VÁZQUEZ, D. (2011): *Historia de la vida del padre Francisco de Borja, tercero general de la compañía de Jesús*. Edició crítica de Santiago La Parra López de l'obra escrita en 1586. Gandia, CEIC Alfons El Vell.